

УДК 159.923:159.944 (076)

1. Загальна психологія; психологія особистості

МОТИВАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗИМІВНИКІВ ЩОДО ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ АНТАРКТИКИ

Мірошниченко О. А., к.пед.н., доцент кафедри педагогіки, психології та
управління навчальними закладами

Житомирський державний університет імені Івана Франка

У статті розглядаються результати психологічних досліджень мотивації українських зимівників щодо життєдіяльності в експедиційних антарктичних умовах, а саме: система мотивації полярників та аналіз проведених методик декількох попередніх експедицій до Антарктиди.

Ключові слова: мотивація, потреби, мотив, ієрархія мотивів, переконання, установка, експедиційні умови.

В статье рассматриваются результаты психологических исследований мотивации украинских зимовщиков к жизнедеятельности в экспедиционных антарктических условиях, а именно: система мотивации полярников и анализ проведенных методик нескольких предыдущих экспедиций в Антарктиду.

Ключевые слова: мотивация, потребности, мотив, иерархия мотивов, убеждения, установка, экспедиционные условия.

THE MOTIVATION OF UKRAINIAN WINTERERS ABOUT LIFE IN THE ANTARCTIC

The article discusses the results of psychological research of motivation of Ukrainian winterers for life in Antarctic expeditionary conditions, namely: the system of motivation of explorers and the analysis methods several previous expeditions to Antarctica.

Keywords: motivation, needs, motive, hierarchy of motives, beliefs, setting, expeditionary conditions.

Вступ. Протягом п'яти років відбувається співпраця між Українським антарктичним центром Міністерства освіти і науки України та Житомирським державним університетом імені Івана Франка. Автор даної публікації в якості члена 19-тої міжсезонної наукової антарктичної експедиції 2014 року відвідала Українську антарктичну станцію «Академік Вернадський», яка знаходиться на острові Галіндез архіпелагу Аргентинські острови біля Антарктичного півострова з географічними координатами - $65^{\circ} 15'$ пн. ш. і $64^{\circ} 16'$ зх. д. Станція є сучасною науковою лабораторією, що обладнана новітньою вимірювальною технікою, укомплектована житловими та допоміжними приміщеннями і побутовим обладнанням. Експедиційна діяльність екіпажу станції (11-13 осіб) пов'язана з виконанням наукових досліджень в галузі геології, гідрометеорології, біології, озонотрії, радіофізики, психології, медицини тощо. Особливості життєдіяльності зимівників пов'язані з тривалим (до 13 місяців) перебуванням на обмеженій території, що спричинює соціально-психологічну ізоляцію, сенсорну та сексуальну депривацію. Також адаптація зимівників проходить в умовах суворого клімату та пов'язаних з ним гідрометеорологічних особливостей, і великою мірою залежить від стабільності психоемоційного стану учасників експедиції, а він, у свою чергу, ґрунтується на системі мотивації до життєдіяльності в Антарктиці.

Наші психологічні дослідження пов'язані саме із психофізіологічною та соціально-психологічною перебудовою у психіці полярника. Основним питанням дослідження є психологічна підготовка українського зимівника до довготривалого перебування в Антарктиці. Починаючи з XVI Української антарктичної експедиції на станцію «Академік Вернадський», ми проводимо психологічні дослідження адаптації зимівників щодо життєдіяльності в умовах Антарктики.

Заміри психологічних параметрів (зрізів) відбуваються чотири рази: в період формування членів експедиційної команди (лютий-березень відповідного року експедиції), в середині зимівлі (червень-липень відповідного

року експедиції), в період початку відкриття станції для відвідувачів (листопад відповідного року експедиції) та в кінці зимівлі (березень року повернення).

Мета статті – представити теоретичні основи мотивації особистості щодо діяльності в екстремальних умовах та практичні результати досліджень соціально-психологічних особливостей мотивації українських зимівників на прикладі двох із попередніх експедицій до Української антарктичної станції «Академік Вернадський».

Виклад основного матеріалу. Визначну роль у життєдіяльності в умовах Антарктики відіграє процес мотивації особистості до діяльності в експедиційних умовах. Успіх у будь-якій діяльності залежить не лише від здібностей і знань, а й від мотивації (тобто від прагнення самостверджуватися, досягати високих результатів, наслідувати кумирів, стати лідером тощо). Що вищий рівень мотивації, то більше чинників спонукають людину до діяльності, то більше зусиль вона схильна докласти до досягнення мети. Нас цікавить, що спонукає людей, які часто мають престижну роботу та стабільний заробіток у себе на батьківщині, шукати «пригоди», іноді небезпечні, на крайніх південних широтах Земної кулі.

Мотивування свідомо або не усвідомлено суб'єкт використовує для приховування справжніх мотивів своєї поведінки. У процес мотивування часто включаються механізми психологічного захисту особистості (людина в поясненні вчинків і дій схильна захищати себе, прагнути зберегти позитивну «Я-концепцію» й узгодити свою діяльність відповідно до соціальних і внутрішньо особистісних моральних норм).

Будь-яка діяльність людини, зокрема в екстремальних умовах, керується потребою. У психологічній енциклопедії потреба визначається як стан організму, в якому виражається його залежність від умов існування [1]. У людини органічні потреби не визначають форми її життєдіяльності, а трансформуються залежно від вищих людських форм існування. Такі вчені як А. Маслоу, З. Фройд відносять потребу до вроджених особливостей психіки, О. Леонт'єв, А. Петровський та ін. вважають потребу соціальним продуктом, який

формується у процесі освоєння людиною соціальної дійсності. В психологічному плані, потреба є внутрішнім спонуканням до діяльності людини. Якщо потреба опредметнюється, конкретизується, вона стає мотивом діяльності [1, с. 260]. Мета (ціль) – усвідомлений, запланований результат діяльності, суб'єктивний образ, модель майбутнього продукту діяльності. Тож якщо людина прагне по справжньому стати героєм (з точки зору простого мешканця), вона керується, цілком усвідомлено, соціально значимими мотивами.

Співвідношення мотивів і цілей діяльності зимівника полягає в тому, що мотив є причиною (спонукою) постановки тих чи інших цілей. Щоб поставити перед собою мету, необхідний відповідний мотив: самоствердження, самореалізації, матеріального стимулу, інтересу до змісту діяльності тощо.

Мотивація виступає як сукупність спонукальних чинників, які визначають активність особистості. Це всі мотиви, потреби, стимули, ситуативні чинники, що спонукають активність людини до життєдіяльності в екстремальних умовах.

Однак мотивація – це не лише мотиви, а й ситуативні фактори (вплив різних людей, специфіка діяльності й ситуації тощо). Ситуативні фактори є досить динамічними, мінливими, що створює значні можливості впливу на них і на активність загалом. Інтенсивність актуальної мотивації залежить від сили мотиву й інтенсивності ситуативних детермінант мотивації, наприклад, експедиційних вимог Антарктики та впливу інших членів команди, які знаходяться на станції, а також складності наукових завдань (рис. 1).

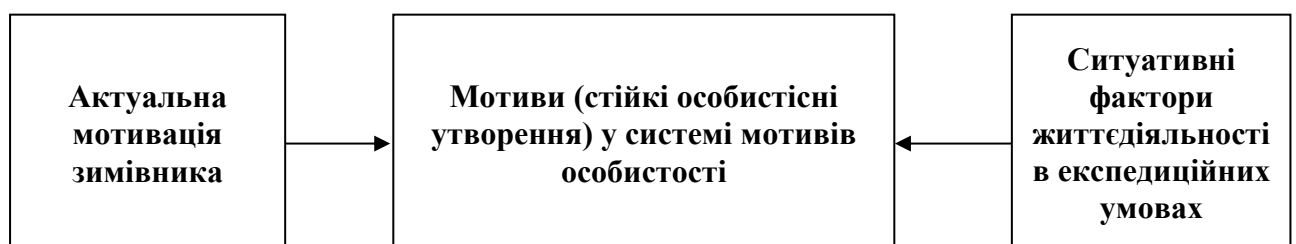

Рис. 1. Залежність між актуальною мотивацією, мотивами і ситуативними факторами життєдіяльності

Як правило, людину до діяльності спонукає зазвичай не один, а кілька мотивів. Кожен із них має різну спонукальну силу. Одні мотиви досить часто актуалізуються і чинять істотний вплив на діяльність людини, інші діють лише за певних обставин (здебільшого є потенційними мотивами). Мета (бажання працювати в екстремальних умовах) детермінується, як правило, кількома мотивами.

На думку К. Платонова, потреба (яка психологічно виявляється як мотив) може реалізовуватися у низці психологічних змінних: інтересах, прагненнях, переконаннях та установках. Під інтересами розуміють мотиви, в яких втілюються емоційно забарвлені пізнавальні потреби особистості, що виражається переважно в її вибірковому ставленні до тих чи інших явищ, предметів чи відповідної діяльності [2]. Мотиви, в яких виявляються потреби особистості в умовах спеціально організованої її діяльності – це прагнення, що зумовлюють діяльність, яка може бути домінуючою впродовж тривалого проміжку часу (наприклад, протягом усієї зимівлі).

Основним в мотивації зимівника до життєдіяльності в експедиційних умовах ми вважаємо переконання [3]. Переконання - це система мотивів особистості, що спонукає її діяти відповідно до своїх поглядів і принципів. Переконання становлять основу соціогенних мотивів і втілюють усвідомлені потреби особистості діяти відповідно до своєї внутрішньої позиції, поглядів, теоретичних принципів. Основою таких потреб є світогляд. Світогляд і пов'язані з ним переконання мають складну психологічну структуру, яка містить три головні компоненти: когнітивний (знання); емоційний (оцінка, ставлення); поведінковий (воля). Готовність індивіда до певної форми реагування, за допомогою якої можна задовольнити потребу, ми розглядаємо як установку до певного виду діяльності. Одночасно установка може бути основоположним чинником, який опосередковує активну взаємодію особистості та середовища. Велику роль у готовності зимівника до життєдіяльності в експедиційних умовах відіграє мотив саморозвитку.

Мотив саморозвитку особистості - важливий мотив, який спонукає нас багато працювати і розвиватися. Що ж заохочує людину до розвитку? На думку А. Маслоу, це прагнення до цілковитої реалізації своїх здібностей, упевненість у собі, здатність відчувати свою компетентність. Людина часто ніби розривається між прагненням до руху вперед та прагненням до самозбереження й безпеки. З одного боку, вона прагне до чогось нового, а з іншого - страх перед небезпекою і чимось невідомим стримують її рух уперед [4].

На нашу думку, одним із основних мотивів роботи далеко від Батьківщини і рідної домівки є просоціальний мотив. Як говорять самі зимівники, «тільки там, в Антарктиці, я відчуваю себе необхідним суспільству, важливим для інших, потрібним людству». До просоціальних (суспільно значущих) мотивів належать мотиви, пов'язані з усвідомленням суспільного значення діяльності, з почуттям обов'язку, відповідальності перед групою або суспільством загалом. Для справжнього героя вони часто є найбільш значущими.

Оскільки колектив на станції є не великим і тривалий час (більше 7 місяців) перебуває в ізолюваному стані, велику роль також відіграє мотив афіліації. Мотив афіліації - це прагнення до встановлення або підтримання стосунків з іншими людьми, прагнення до контакту і спілкування з ними. Сутність афіліації полягає в самоцінності спілкування. Афіліативне спілкування - таке спілкування, яке дає відчуття задоволення, захоплює, подобається людині.

Таким чином, мотивація у діяльності зимівника має свою складну структуру та ієрархію. Ієрархія мотивів - розташування мотивів у порядку від більш важливих до менш важливих. До діяльності полярника спонукають, як правило, кілька мотивів, які утворюють мотиваційний комплекс (систему, або ієрархію мотивів). Одні мотиви в цій системі мають провідне значення і більшу спонукальну силу (чинять більший спонукальний вплив на діяльність, частіше актуалізуються). Вплив інших мотивів менший: вони мають меншу спонукальну силу і перебувають у низу ієрархії мотивів.

За визначенням О. Леонтьєва, мотиви, яким належить провідне місце, постійно актуалізуються, діють і чинять істотний мотиваційний вплив на діяльність людини (реальні мотиви) [5]. Деякі інші мотиви, розташовані в низу мотиваційної ієрархії, чинять незначний вплив на активність людини й часто загалом не виявляються. О. Леонтьєв називає їх потенційними мотивами, оскільки за якихось обставин вони можуть актуалізуватися, але в конкретний період вони не діють (не актуалізуються, не чинять спонукального впливу) [5].

Таким чином, поведінка зимівника може мати зовнішню мотивацію - «зовні», або внутрішню - «зсередини». Поведінка, мотивована зсередини, формується на основі власних бажань і цілей особистості. Зовнішня мотивація здійснюється за допомогою винагороди дій за принципом умовних рефлексів. Деякі дії є приємними самі по собі, і мотивацією в цьому разі є дія.

За Хекхаузенем, внутрішня мотивація особистості відрізняється від зовнішньої за такими ознаками [6]: прагнення без послаблення інтенсивності (потреби в саморозвитку і особистісному зростанні); свобода мети (кінцевою метою є результат поведінки, а не його очікувані наслідки, або коли досвід результативної поведінки зумовлює відчуття ділової успішності й прагнення до цього відчуття); готовність «розчинитися» в діяльності (радісна відданість своїй справі, «flow-ефект» - повне занурення людини в діяльність, коли увага цілковито сконцентрована на ній).

Зазвичай, діяльність зимівника завжди спонукає комплекс, поєднання зовнішніх і внутрішніх (процесуальних) мотивів. Причому в одних ситуаціях здебільшого впливають зовнішні мотиви, а в інших - внутрішні (процесуальні). Вони з'ясовуються шляхом достатньо тривалого спілкування психолога з претендентами на членів експедиції, яке відбувається в умовах, соціально та психологічно наближених до умов перебування в експедиції – проживання всієї команди разом в окремому будинку на території закритої військової частини. В таких умовах відбувається перевірка майбутніх зимівників на психологічну сумісність, на вміння виконувати професійні обов'язки (наприклад, механіка,

лікаря, кухаря), відпрацьовуються навички працювати разом, проводити дозвілля в межах замкненого колективу тощо.

Під час зборів психолог проводить психологічні обстеження, а саме: спостереження, індивідуальні бесіди, ділові ігри, тестування за допомогою методик. Згідно розробленої концепції типології українського зимівника, яка дозволяє виділити, спираючись на структуру особистості К. Платонова, чотири підструктури особистості, дослідження проводяться в наступних напрямках [2]:

1) діагностика нейродинамічних і психічних якостей особистості (вивчення властивостей темпераменту, дослідження наявності акцентуацій характеру);

2) дослідження психічних пізнавальних процесів (мислення, пам'ять) та проявів характеру (організованість, працелюбність, допитливість та ін.);

3) дослідження показників міжособистісних взаємовідносин членів групи в умовах ізоляції (визначення способів виходу із конфліктних ситуацій, соціальний статус кожного учасника експедиції);

4) визначення показників соціально обумовленої підструктури особистості (рівень самооцінки зимівника та переважаюча мотивація професійної діяльності).

Результати деяких зазначених досліджень оприлюднені нами у попередніх наукових публікаціях [3, 7]. Дослідження мотивації та динамічних процесів у її системі проводилися нами серед зимівників 18-ї та 19-ї експедицій. Всі методики щодо вивчення мотивації зимівників приведені до однакових абсолютних величин показників (від 0 до 24 балів). З метою збереження конфіденційності, в оприлюдненні результатів використовуються не прізвища досліджуваних, а їхні номери в порядку обробки даних.

Перша представлена нами методика вивчає спрямованість особистості на себе, на колектив та на справу (Б. Баса). В таблицях 1 та 2 подані показники відповідних видів спрямованості особистості.

Таблиця 1

Результати дослідження спрямованості особистості (за методикою Б. Басса) у зимівників 18-ї експедиції

Спрямованість	Досліджувані												\bar{x}
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
на себе	11	6	12	13	10	12	8	10	5	8	8	7	9,2
на колектив	15	14	13	20	13	16	9	18	13	9	15	5	13,3
на справу	7	10	15	22	17	12	6	13	16	15	17	10	13,3

Таблиця 2

Результати дослідження спрямованості особистості (за методикою Б. Басса) у зимівників 19-ї експедиції

Спрямованість	Досліджувані												\bar{x}
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
на себе	11	14	12	12	14	15	9	8	6	11	8	18	11,5
на колектив	8	3	9	14	11	9	8	17	18	14	8	6	10,4
на справу	18	20	15	11	12	12	20	12	12	11	21	12	14,7

Як видно з представлених таблиць 1, 2 та рис. 2, показники спрямованості на себе та на справу у членів 19-ї експедиції стали більшими на 20% та на 9,5% відповідно. Це свідчить про зміну мотивації у зв'язку зі зміною соціального становища в країні. Якщо у 2013 році (період 18-ї експедиції) ситуація в Україні була більш стабільною у матеріальному та соціально-економічному плані, більшим був відсоток мотивації на колективну співпрацю, то у 2014 році (період 19-ї експедиції) ситуація в країні змінилася, підвищився відсоток мотивації на справу, яка здійснюється індивідуально.

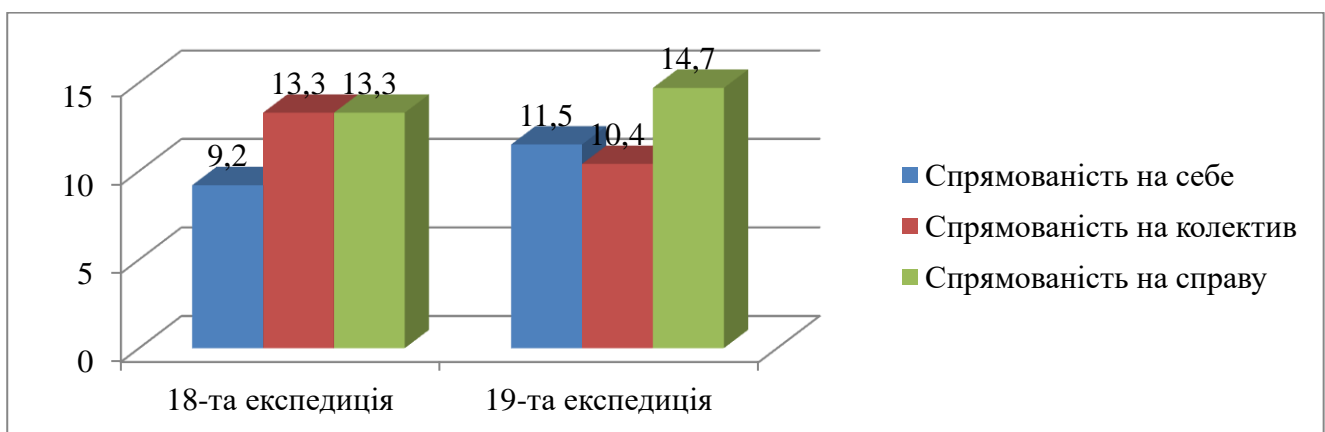

Рис. 2. Співставлення середніх показників спрямованості у зимівників 18-ї та 19-ї експедицій (за методикою Басса)

Наступна проведена методика свідчить про цінності, якими керуються учасники українських антарктичних експедицій. Результати методики представлені у таблицях 3 та 4.

Таблиця 3

Установки на соціально-психологічні цінності (за методикою О. Потьомкіної) у зимівників 18-ї експедиції

Цінності	Досліджувані												\bar{X}
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
Результат	20	6	18	14	16	16	18	12	10	16	12	16	14,5
Процес	22	8	20	20	13	16	20	10	22	18	12	10	15,9
Альтруїзм	18	2	24	22	16	16	20	8	14	12	18	9	14,9
Егоїзм	14	4	2	6	6	8	8	4	4	14	4	2	6,3
Творча праця	19	12	6	18	14	18	18	10	18	20	10	12	14,6
Гроші	16	4	4	6	2	8	8	6	4	12	4	8	6,8

Таблиця 4

Установки на соціально-психологічні цінності (за методикою О. Потьомкіної) у зимівників 19-ї експедиції

Цінності	Досліджувані												\bar{X}
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
Результат	14	18	16	16	16	14	16	16	10	16	16	14	15,2
Процес	14	22	14	14	14	10	10	14	18	10	14	4	13,2
Альтруїзм	6	20	16	16	16	10	4	6	18	14	16	10	12,7
Егоїзм	6	8	6	10	14	18	4	6	8	4	2	2	7,3
Творча праця	18	18	14	12	20	14	16	14	18	14	14	4	14,7
Гроші	6	4	4	6	4	8	4	4	4	8	4	6	5,2

Як видно з таблиць 3 та 4, а також з рисунку 3, зменшилися середні показники таких цінностей, як альтруїзм (на 17%) та процес діяльності (на 17%), що відповідає даним попередньої методики про збільшення показників орієнтації праці на її результат та на себе. Ми вважаємо, що зменшення показників також пов'язані із соціально-економічними змінами у суспільстві протягом 2014 р.

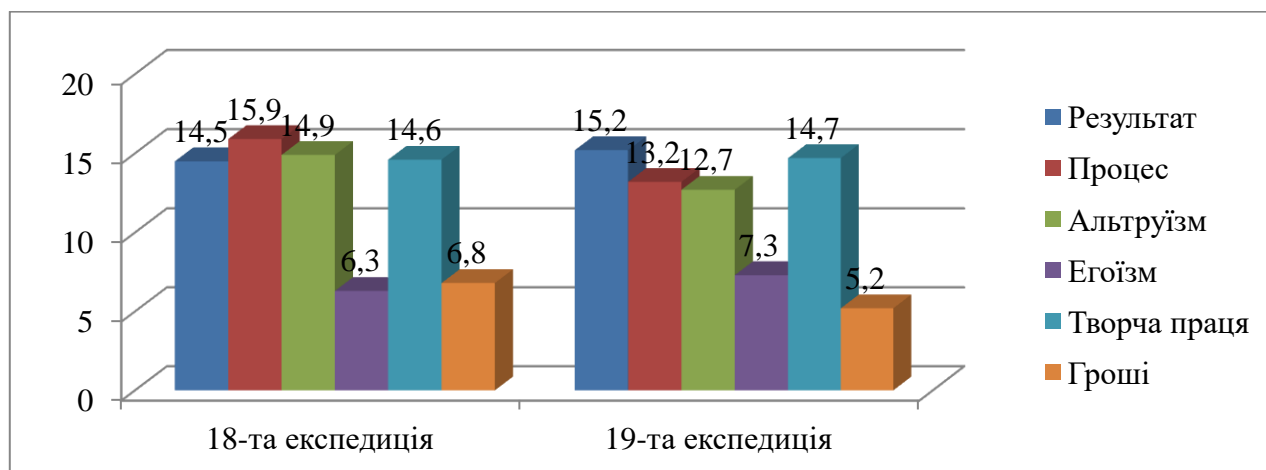

Рис. 3. Співставлення середніх показників установок на соціально-психологічні цінності (за методикою О. Потьомкіної) у учасників 18-ї та 19-ї експедиції

Остання методика, за допомогою якої ми вивчали риси характеру зимівників, що пов'язані з мотивацією до життєдіяльності в екстремальних

умовах та відіграють неабияку роль в існуванні колективу в ізольованих умовах – це методика Н. Рейнвальд. Результати представлені у таблицях 5, 6.

Таблиця 5

Спрямованість характеру у зимівників 18-ї експедиції
(за методикою Н. Рейнвальд)

Риси характеру	Досліджувані												\bar{x}
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
Працелюбність	15	13	21	18	24	18	17	16	17	11	20	19	17,4
Колективізм	14	15	20	15	20	17	14	19	17	18	21	14	17,0
Допитливість	11	13	18	17	19	15	12	15	16	12	17	18	15,3

Таблиця 6

Спрямованість характеру у зимівників 19-ї експедиції
(за методикою Н. Рейнвальд)

Риси характеру	Досліджувані												\bar{x}
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
Працелюбність	18	15	14	12	14	12	14	18	16	13	15	13	14,5
Колективізм	15	8	18	15	14	11	18	14	18	17	14	12	14,5
Допитливість	17	15	12	16	16	14	15	9	17	9	16	9	13,8

Як видно з таблиць 5, 6 та рис. 4, усі середні показники якостей характеру зимівників знизилися: працелюбність на 16,7%, колективізм на 14,7% та допитливість, що свідчить про пізнавальну мотивацію – на 9,8%. Дані результати підтверджують результати попередніх методик.

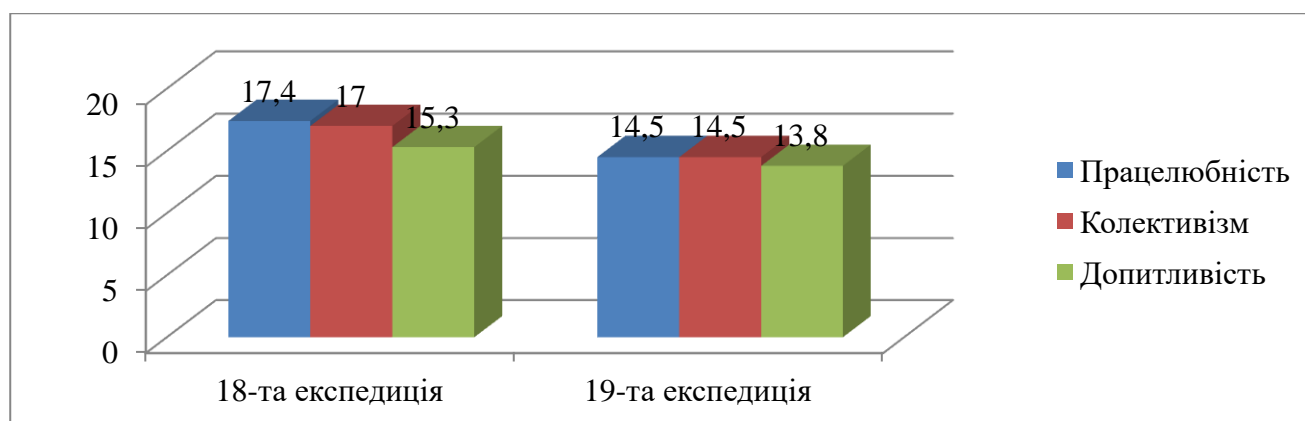

Рис. 4. Співставлення середніх показників спрямованості характеру у зимівників 18-ї та 19-ї експедицій (за методикою Н. Рейнвальд)

Висновок. Динаміка мотивації щодо життєдіяльності в експедиційних умовах Антарктики простежена нами протягом 2013 – 2014 рр. на прикладі 18-ї та 19-ї експедиції. Вона свідчить про те, що бажання працювати далеко від

Батьківщини обумовлюється певними соціально-психологічними та економічними чинниками. Якщо у 2013 р. ситуація в країні була більш стабільною економічно, бажання працювати на станції «Академік Вернадський» в Антарктиді було зумовлено мотивами саморозвитку, просоціальними та мотивами афіліації (пізнавальний мотив, мотив бажання працювати в колективі, прагнення до встановлення та підтримання стосунків з іншими людьми); то у 2014 р. соціально-економічна ситуація у країні змінилася у бік нестабільності, що відобразилося на системі мотивації зимівників 19-ї експедиції, а саме: зменшилися показники соціально-значущих мотивів, мотиву саморозвитку та прагнення працювати в колективі. В той же час, збільшилися показники мотивації щодо орієнтації на себе, свою справу та її результат.

Список використаних джерел

1. Психологический словарь / под. ред. В. В. Давыдова, А. В. Запорожца, Б. Ф. Ломова и др. – М.: Педагогика, 1983. – 448 с.
2. Платонов К. К. Структура и развитие личности / К. К. Платонов. – М.: Наука, 1986. – 254 с.
3. Мірошніченко О. А. Показники психологічної готовності особистості до екстремальних умов життєдіяльності / О. А. Мірошніченко // Український Антарктичний журнал. - № 13. – Київ, 2014. – С. 265-274.
4. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / А. Маслоу / под. ред. Г. А. Балла, А. М. Киричука, Д. А. Леонтьева. М.: Смысл, 1999. – 424 с.
5. Леонтьев А. Н. Деятельность, сознание, личность / А. Н. Леонтьев. – М.: Наука, 1977. – 304 с.
6. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность / Х. Хекхаузен / пер. с нем. – М.: Наука, 1986. – 320 с.
7. Мірошніченко О. А. Основи психофізіологічних та психологічних досліджень операторів екстремальних умов діяльності: підручник / О. А. Мірошніченко, Є. В. Моїсеєнко, В. А. Литвинов. – Житомир: Рута, 2015. – 296 с.